

**AZERBAIJAN'DA KAPİTALİST GELİŞİM SÜRECİNİN POLİTİK EKONOMİSİ
(19. YÜZYILIN ORTALARI-20. YÜZYILIN BAŞLARI)**

DOÇ. DR. ALİ ASKER

Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Billimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
ORCID NO: 0000-0003-1801-3371

ŞEYMA NUR GÜNER

Doktora Öğrencisi, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Billimler Fakültesi, İktisat Bölümü
ORCID NO: 0000-0002-3475-7226

MERVE GÜNER

Yüksek Lisans Öğrencisi, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Billimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü
ORCID NO:0000-0003-1680-7805

ÖZET

Azerbaycan, tarih boyunca bölgede birçok devletin hâkimiyeti altında, uzun veya kısa süreli kalıcı veya geçici olmak üzere farklı aşamalardan geçmiş bir ülkedir. Orta Çağ ve Yeni Çağ döneminde Azerbaycan toprakları üzerinde varlığını sürdürmüş değişik devletlerin bu bölgede etkin oldukları söylenebilir.

Azerbaycan Türklerinin siyasi gelişim tarihinin en önemli kırılma noktası 19. yüzyılın başlarına tekabül eder. Uzun süre devam eden Osmanlı-İran çekişmelerine, o tarihte yükselişe geçen ve güneye doğru yayılan Rusya İmparatorluğu da müdahil olmuştur. Üç büyük devletin yer aldığı rekabet ortamında Rusya İmparatorluğu önemli kazanımlar elde etmiştir. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla Azerbaycan'ın Aras Nehri'nden kuzeyde kalan topraklarının Rusya'ya ilhakı gerçekleşmiştir.

Rusya, yaptığı işgalin ardından bölgesel yönetim konusunda farklı formüller geliştirmiştir. Fakat idarî reform adıyla bilinen bu formüller kalıcı ve sorun çözücü nitelikten yoksun olduğu için sıkça değiştirilmiştir. Serflik sisteminin ortadan kalkmasını öngören 1861 reformu, geleneksel sosyo-ekonomik yapının dönüşümünde önemli rol oynamıştır. Kafkaslara yaklaşık on sene sonra gelen bu reformun sonuçları, Bakü'de petrol üretiminin artmasına bağlı olarak kendini çok belirgin şekilde göstermiştir. Bir petrol kenti olan Bakü'de kapitalist sanayinin yükselişi eş zamanlı olarak eğitim, basın ve kültür alanlarında da gelişmeye yol açmıştır. Bu gelişmeler bir taraftan Bakü'nün iktisadi ve siyasi çehresinin değiştirmiş, diğer taraftan ciddi demografik dönüşümlere neden olmuştur. Tüm bu yaşananlar Azerbaycan Türklerinde aydınlanma ve ilerleyen tarihlerde uluslaşma şuurunun gelişmesine yol açmış, 20.yüzyılın başlarına gelindiğinde ümmet ve millet kavramları daha belirgin şekilde karşılık bulmuştur. Diğer toplumların tarihinde olduğu gibi Azerbaycan tarihinde de ekonomik ve sosyal dönüşüm birbirini tetikleyen ve eş zamanlı olarak gelişen süreçler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda sömürge sistemi ve uluslaşma sisteminin ekonomik politığının irdelenmesi Azerbaycan Türklerinin geçtiği uluslaşma sürecinin sosyo-ekonomik resminin çekilmesi açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, kapitalist gelişim, sosyo-ekonomik dönüşüm

THE POLITICAL ECONOMY OF OF CAPITALIST DEVELOPMENT PROCESS IN
AZERBAIJAN (THE MIDST OF THE 19th CENTURY- THE EARLY OF 20th
CENTURY)**ABSTRACT**

Azerbaijan has been under the long or short term sovereignty of many states in the region, permanent or temporary throughout its history, which includes many stages. It can be said that various states that had existed on the territory of Azerbaijan during the medieval and modern age were effective in this region. The most important breaking point in the history of the political development of Azerbaijan Turks goes back to the beginning of the 19th century. The Russian Empire, which was on the rise and spread to the south at that time, was also involved in the long-standing Ottoman-Iran conflict. In the competitive environment involving three great states, the Russian Empire has made important gains. With the 1813 Gulistan and 1828 Turkmenchay Treaties, the lands of Azerbaijan in the north from the Aras River were annexed to Russia. Russia has developed different formulas for regional administration after its occupation. However, since these formulas, known as administrative reforms, were not permanent and problem-solving, they were changed frequently. The 1861 reform, which envisaged the abolition of the serfdom system, played an important role in the transformation of the traditional socio-economic structure. The results of this reform, which came to the Caucasus after about ten years, showed itself clearly due to the increase in oil production in Baku. The rise of the capitalist industry in Baku, which is an oil city, has simultaneously led to development in the fields of education, press and culture. These developments changed the economic and political face of Baku on the one hand, and caused serious demographic transformations on the other hand. All these experiences have led to the development of enlightenment and nationalization consciousness in Azerbaijani Turks. By the beginning of the 20th century, the concepts of ummah and nation found a place in the society more clearly. As in the history of other societies, economic and social transformation in the history of Azerbaijan appears as processes that trigger each other and develop simultaneously. In this context, the examination of the colonial system and the political economy of the nationalization system is important in terms of taking the socio-economic picture of the nationalization process that Azerbaijan Turks went through..

Keywords: Azerbaijan, capitalist development, socio-economic transformation

GİRİŞ

Azerbaycan, sahip olduğu jeopolitik konum itibarıyla birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Kafkasya'nın güneyinde yer alan bu ülke, kuzeyden Rusya ve Gürcistan, batıdan Ermenistan, güneyden İran, doğudan ise Hazar Denizi'yle sınırlı olup zengin yeraltı kaynaklara sahiptir. Önemli stratejik konuma sahip olan Azerbaycan tarih boyunca birçok devletin hâkimiyet kurmak için mücadele verdiği bir bölgedir.

Azerbaycan, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan ticaret yolları üzerinde yer almaktadır. Batıdan doğuya ve güneyden kuzeye doğru uzayan önemli ticaret yolları bu bölgeden geçmiştir. Tarihin değişik dönemlerinde Azerbaycan'da farklı dilleri konuşan, değişik kimlikli toplumlar yaşasa da eski çağlardan beri yerel ve asli nüfus Türklerden oluşmuştur. Bol miktarda demir, bakır, kurşun, altın, gümüş, yağ, çakmaktaşı, mermer, tuz birikintilerinin bulunduğu Azerbaycan'ın en temel serveti petrol kaynaklarıdır.

Gerek sahip olduğu zengin kaynakları gerekse elverişli jeopolitik konumuyla, Azerbaycan her zaman büyük devletlerin dikkatini çekmiştir. 19. yüzyıldan itibaren Rusya'nın güneye doğru yayılmasının temel hedeflerinden biri de bu zengin bölgeyi ele geçirmektir. 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen Rus-Kacar savaşları sonucunda Azerbaycan topraklarının bir bölümü Rusya tarafından işgal edilirken diğer bölümü Kaçarlar İmparatorluğu'nun egemenliği altında kalmıştır.

19.YÜZYIL RUS YÖNETİM SİSTEMİ

Azerbaycan, tarih boyunca değişik devletlere ve dinlere ev sahipliği yapmış bir memleketdir. 7. yüzyıldan itibaren bu topraklarda yavaş yavaş İslam dini yayılmış ve görece uzun zaman diliminde halkın neredeyse tamamı Müslümanlaşmıştır. Orta Çağ'dan başlayarak Azerbaycan toprakları üzerinde değişik feodalite devletler meydana gelmiş, yaşamış ve tarihe karışmıştır. Eski dönemlerde ve Orta Çağ'da, ülkeler arasındaki ekonomik ve ticarî ilişkiler, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında bulunan başlıca ticaret merkezleri aracılığıyla geliştirilmiştir. Asya'nın içinden, Çin ve Hindistan'dan Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına gelen esas kervan yolları, özellikle "Büyük İpek Yolu" Azerbaycan topraklarından geçerdi. Azerbaycan, ülke içinden geçen kervan yollarıyla eskiden beri dünya devletlerinin dikkat merkezinde olmuş, Batı ve Doğu arasında "altın köprü" rolünü oynamıştır (Aras, 2003: 13). Bu yüzden, Azerbaycan ülkesi defalarca büyük devletlerin muharebe meydanı haline gelmiş ve işgallere maruz kalmıştır. Tarih boyunca Azerbaycan'da değişik adlar altında meydana gelen devletler arasında Safevî Devleti önemli yer işgal etmektedir. Bir Türk devleti olarak tarih sahnesine çıkmış Safevî Devleti, kısa sürede resmi din (mezhep) olarak Şiiliği benimsemiştir. Zamanla, devlet yönetiminde Türk kimliği zayıflamış ve Fars etkisi güçlenmiştir. Safevî hanedanının yıkılmasının ardından kısa süreliğine Türklerin Afşar boyundan Nadir Şah tahta sahiplenmiştir. Nadir Şah'ın bir suikast sonucu öldürülmesinin ardından ülkede yaşanan siyasi gelişmelerin karmaşık seyri sonucunda devletin başına Kacarlar geçmiştir. Gerek önceki Türk hanedanları gerekse Kacarlar döneminde Azerbaycan'ın idari ve siyasi önemi korunarak devam ettirilmiştir.

19. yüzyılın başlarından itibaren İran-Rusya-Osmanlı rekabetinden galip çıkan Rusya, Kafkasya'daki gücünü bir hayli pekiştirmiştir. Bu savaşları sonlandıran 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmalarıyla Araz Nehri sınır olmakla Azerbaycan'ın güney toprakları İran yönetiminde kalırken kuzeydeki toprakları Rusya tarafından işgal edilmiştir Böylece bir ülke olarak Azerbaycan, toprak ve toplumsal yapısı itibarıyla bütünlüğünü kaybetmiştir. Toprakları parçalanmış Azerbaycan toplumu Rusya İmparatorluğu'nun sömürge politikasını en ağır şekilde hissetmiş, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan geri kalmışlığın her türlü olumsuzluğunu yaşamıştır (Asker, 2015: 516). Azerbaycan'ın işgal edilmesinin ardından bölgeyi yönetmek amacıyla kurulmuş idari yapılar sıkça değişime uğramış, adeta deneme-yenilme yöntemiyle olgunlaştırılmaya çalışılmıştır.

İşgal sonrası kuzey Azerbaycan'ın toplumsal ve sosyo-ekonomik yapısında yeni dönüşümler gerçekleşmiş, Rus hâkimiyetiyle birlikte Güney Kafkasya'da bir merkeze bağlı olan iktisadi bütünleşme süreci yaşanmıştır. Birçok yerel para biriminin kaldırılıp rublenin tedavüle sokulması, Rus ağırlık ve ölçü birimlerinin kabul edilmesi gibi gelişmeler yaşanan bütünlüğün oluşmasını gözler önüne sermektedir (Açıkkaya, 2010: 405).

Çarlık yönetim tarzının Panslavist karakteri imparatorluğun Rus olmayan diğer halklarında olduğu gibi Azerbaycan halkında da ulusal bilincinin oluşmasını tetiklemiştir. Azerbaycan halkının Müslüman bir toplum olarak gayrimüslimlerin yönetimi altında bulunması ve komşu halklar olarak, Ermeni ve Gürcülere kıyasla daha fazla ayrımcılık ve haksızlığa uğramaları kimlik bilincinin pekişmesine yol açmıştır (Asker, 2015: 523).

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya İmparatorluğu'nun dağılması sırasında Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık mücadelesi başarıyla sonuçlanmış ve 28 Mayıs 1918'te Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur.

KAPİTALİZMİN GELİŞİMİNDE PETROL FAKTÖRÜ

Petrol, birçok sanayi kolunun hammaddesi olup, ülkelerin ekonomik istikrarı ve kalkınması açısından son derece önemli kaynaktır. Ham petrol ve petrol ürünleri küresel ürünlerdir ve bu nedenle fiyatları dünya çapında arz ve talebe göre belirlenir (Institute, 2014: 8).

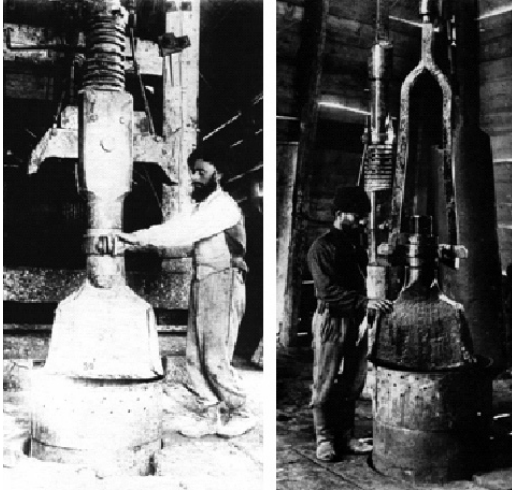
Azerbaycan, dünyanın sayılı petrol ülkelerinden biridir: ülke ekonomisi, sahip olduğu iktisadi performansını, adeta şahdamarı olan ve milli ekonomiyi besleyen petrole borçludur (Kalaycı, 2013: 32). Azerbaycan, bağımsızlığını kazanmasından sonra, sahip olduğu enerji kaynakları nedeniyle Kafkasya'nın Kuveyt'i olarak adlandırılmaktadır (Seferov, 2005: 288).

Bakü'deki petrol üretiminin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Tarihi kaynaklarda Azerbaycan'da petrol ve doğalgaz çıktığına, “ebedi ateş”in asla sönmediğine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Rus, Avrupalı ve Arap gezginlerin eserlerinde Azerbaycan petrolünden bahsedilmiştir. Bakü ve çevresini kapsayan Abşeron yarımadasında bir zamanlar açılan küçük bir çukur, anında siyah-koyu bir sıvı ile dolardı. Hatta birçok yerlerde çukur açmadan bile, petrol yeryüzüne çıkarak göller oluştururdu (Kürkçüoğlu, 2005: 249).

19. yüzyıldan itibaren Bakü'de petrol üretimi alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1806'da Abşeron yarımadasında elli petrol kuyusu vardı ve 1821'de bu sayı yüz yirmiyeye ulaşmıştı (Bağırov, 1996: 1). 1837 yılında burada ilk petrol imalatı fabrikası faaliyete geçmiş, 1846'da petrol arama çalışmaları için derinliği 21 metre olan kuyu açılmıştı. 1863'te Cevat Melikov Bakü'de kerosin fabrikası kurmuş ve dünyada ilk kez petrol imalatında soğutucular kullanmıştır. Seri şekilde petrol kuyusu kazıma faaliyetleri 1873'te başlatılmıştı (Mirbabayev, 2008: 242-247).



Şekil 1. Nobel Kardeşler'in Bakü'deki Petrol Fabrikası (Kaynak: Idris Aliyev, Orkhan Mamed-zade, p.83)



19. yüzyılın 60'lı yıllarının ortalarında petrol üretimi yeni bir ivme kazanmıştır: öncekilere oranla petrol üretiminde ciddi artış gözlemlenmiştir. Mesela, 1860' da Bakü'de 247.814 pud petrol üretilirken 1862'de bu miktar 334.926 puda yükselmiş, sonraki yıllarda kesintisiz artarak 1870'te 1.482.100 puda ulaşmıştır. Petrol üretimindeki artışın nedenlerinden biri ücretli işçi istihdamından kaynaklanıyordu. Bu süreçte petrol sanayisi, kapitalist üretim tarzına uygun olarak ciddi dönüşüm sürecine girmişti (Azərbaycan tarixi

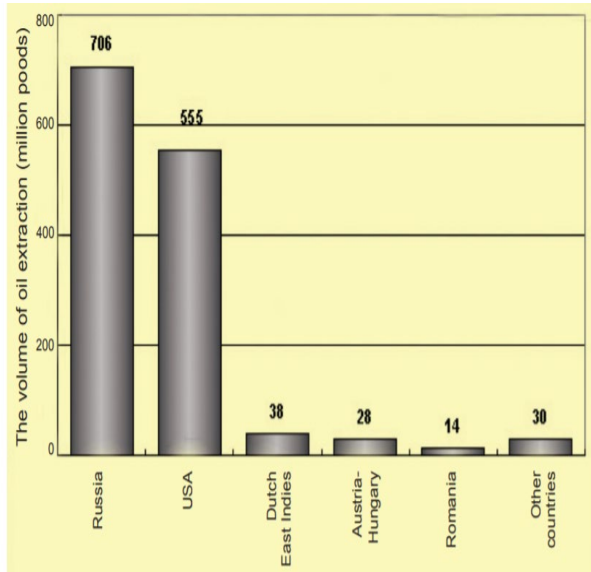
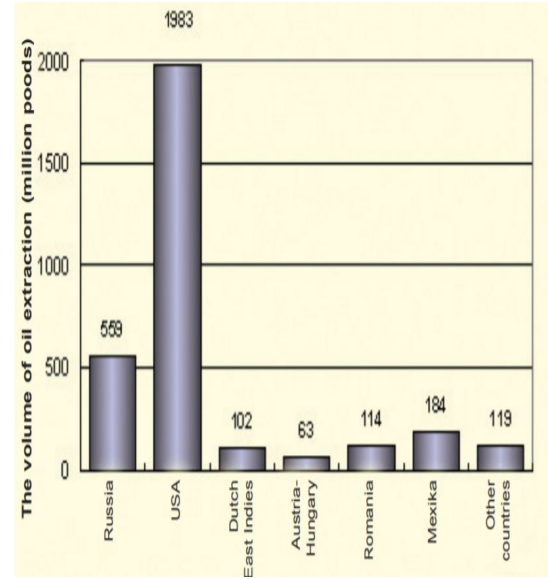
(XIX əsr), 4-cü, 2000: 163).

Şekil 2. Bakü'de Genişletici Kazıma Usulü Petrol Çıkarma (Kaynak: Idris Aliyev, Orkhan Mamed-zade, p.83)

Hızla gelişen petrol üretimi çok sayıda yabancı yatırımcıyı bölgeye çekebilmişti. Kafkasya yöneticisi Golitsın ve Rusya maliye bakanları S.Y. Vitte ve V.N. Kokovçev Rusya'daki petrol sektörüne yabancı yatırımların çekilmesini şiddetle savunuyorlardı. 1892-1906 yıllarında maliye bakanı olarak görev yapmış S.Y. Vitte'ye göre yabancıları, özellikle İngilizleri ve onların sahip oldukları sermayeyi ülkeye çekmedikçe Rusya'nın petrol ürünleri dünya piyasalarında rekabet kabiliyetinden yoksun kalacaktı (Mirbabayev, 2008: 64).

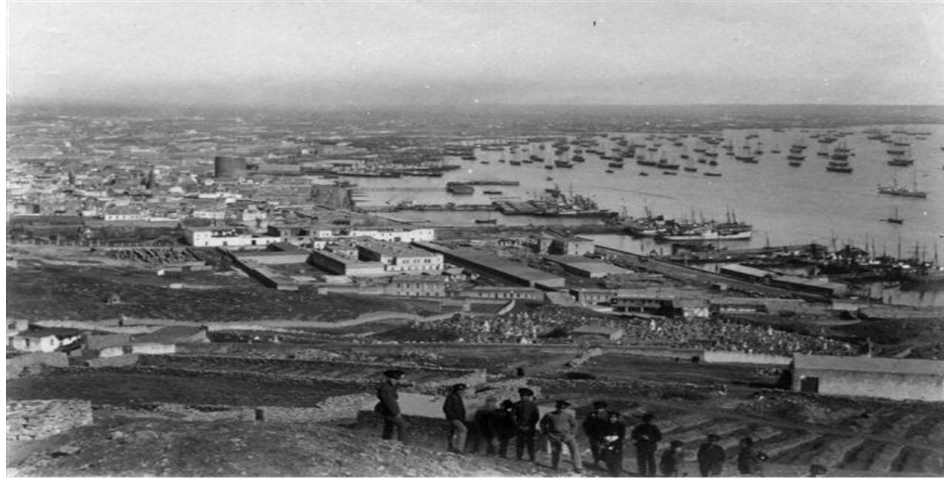
Daha önce bahsettiğimiz üzere 1872'den itibaren Bakü petrol üretiminde ciddi bir artış yaşanmıştır: petrol üretiminin önünde engel teşkil eden "iltizam sistemi" 1872'de kaldırılarak hazineye ait petrol kaynaklı toprakların müzayede yoluyla satılmasının önü açılmıştı. Petrol sanayisinde kapitalist üretim tarzının gelişmesi büyük anonim şirketlerin meydana çıkmasına neden olmuştu. Bu tür şirketler toplam işletmeler içinde %7-11'lik bir orana sahip iken Bakü'de çıkarılan petrolün %27-45'ini üretiyorlardı. 1898 yılının mayıs ayında Senato'ya sunulmuş Çar kanunnamesiyle yabancıların Kafkasya'da şirket tesis etmelerine müsaade edilmesinin ardından yabancı şirketlerin Bakü'ye akını başladı. 1900 yılına gelindiğinde anonim şirketlerin toplam sermayesinin %35,7'sini yabancı sermaye oluşturuyordu (Azərbaycan tarixi (XIX əsr), 4-cü cild, 2000: 216-217).

Petrol üretiminde yaşanan güçlü artış diğer sanayi ve üretim sektörlerinin gelişmesine yol açmıştır. Petrol üretimiyle eşzamanlı olarak çelik, buhar kazanları, demir borular, demir tanklar, kazıma aletlerine duyulan ihtiyaç gemicilik, taşımacılık, maden sanayisi, inşaat malzemeleri üretimi vs. alanların gelişmesine yol açıyordu (Azərbaycan tarixi (XIX əsr), 4-cü cild, 2000: 217-227). 1901 yılında Bakü, petrol üretimi hacmine göre Bakü dünya sıralamasında birinci yerdeydi. 1913 verilerine göre ise ABD açık ara öndeydi (Aliyev & Mamed-zade, 2009: 120-122).

**Şekil 3.**1901'de Dünya Petrol Çıkarma Miktarı**Şekil 4.** 1913' de Dünya Petrol

Çıkarma Miktarı (Kaynak: Idris Aliyev, Orkhan Mamed-zade, p.120-122).

Kapitalizmin gelişimi, petrole olan talebin artması, petrol yataklarının yoğun bir şekilde genişlemesi, yeni fabrika ve tesislerin inşası sayesinde Bakü dünyanın en büyük sanayi şehirlerinden biri haline geldi. Kısa süre içinde İsveçli, İngiliz, Belçikalı, Alman, Hollandalı ve ABD'li şirketler Bakü'de temsilcilikler açtılar. 20. yüzyılın başında Bakü dünya petrolünün yüzde 50'sini ürettiyordu (Bahramov & Hasanov).



Şekil 5. 20. Yüzyılın Başında Bakü'nün Genel Görünümü (Kaynak: Bahramov, J., & Hasanov, H. *The pivotal role of Azerbaijan oil and Baku*. Brothers Nobel)

Konuyu, Azerbaycan'ın doğal kaynakları üzerinde tasarruf ve sahiplik hakları bakımından ele aldığımızda petrol sanayisinin uzun vadede Azerbaycan halkının yararına kullanılmadığını görebiliriz. Milli bir servet olan petrol kaynaklarının hızlı tüketimi, usulsüz kullanımı, ekonomik alanda yabancı sermayenin dominantlığı, bu kaynakların kesintisiz sömürülmesi ve üretici kesim içinde Türk iş adamlarının düşük oranı bu gözlemin isabetli olduğuna delalet eder.

Petrol endüstrisine dayalı kapitalist ekonomisi alanında yaşanan gelişmelerin Azerbaycan ulusal kimliği üzerinde dolaylı, fakat son derece etkin bir tesiri olduğunu söyleyebiliriz. Bu sistem, Azerbaycan’da sınırlı sayıda da olsa ulusal burjuvazinin oluşumuna yol açmıştır. Gelişen burjuvazi ileride Azerbaycan halkının ulusal bilincinin artmasına önemli katkı sağlayacak eğitim, kültür, basın-yayın faaliyetlerini desteklemiştir. Çarlık rejiminin hegemonyası altında yaşayan Azerbaycan Türkleri, ulusal kimliklerini ön plana çıkararak Çarlık Rusyası’nın asimilasyon politikalarına karşı sağlam bir duruş sergilemişler. Azerbaycan’da kimlik şuurunun gelişmesinde önemli olan bir başka etken ise ‘Ermeni meselesi’dir. Keza bir taraftan imparatorluğun göç politikalarıyla Kafkasya’nın Ermenileştirilmesi diğer taraftan Rusya’nın Ermeniler lehine kullandığı ayrımcılık politikası Azerbaycan Türklerinin kimlik şuurunun yükselişine yol açmıştır.

SONUÇ

Azerbaycan bir ülke olarak 19 yüzyılın başlarında parçalı duruma düşmüştür. Kuzey toprakları Rusya’ya ilhak edilirken güneydeki topraklar İran yönetiminde kalmış, böylece Azerbaycan’ın kuzey kısmı Rusya’nın siyasi ekonomik ve kültürel alanına girmiştir. Bu durum tek bir toplum olan Azerbaycan’da aydınlanma, kimlik bilinci, sekülerleşme ve diğer konularda önemli farklılaşma doğurmuştur. Yani güney Azerbaycan’daki toplum geleneksel İran toplumunun bir parçası olarak kalmış, kuzeydeki toplum ise Rus ve Avrupa aydınlanmasından etkilenmiş, ayrıca sömürge sisteminin baskısı altında kimlik bilincinin yükselişine yol açan bir ortamda gelişmiştir. Şunu da vurgulamak gerekir ki gelişmiş bir kapitalist ekonomik sistemden yoksun olan Rusya, yarı feodalite sosyo- ekonomik yapıya sahip devasa bir devlettir. Bu yüzden Rusya’daki sanayileşme doğal kaynakların zengin olduğu bölgelerde mahalli çapta gelişmiştir. Bakü de bu tür mahalli karakterli gelişim sürecini yaşamış merkezlerden biriydi. Önceleri küçük bir kasaba olarak bilinen bakü petrol üretiminin ardından Kafkasya’nın en büyük şehri ve Rusya’nın önemli ekonomik ve ticarî merkezlerinden biri haline gelmiştir. Azerbaycan’ın kuzeyinde başka bir etken olarak karşımıza çıkan “Ermeni meselesi” Azerbaycan Türklerinin kimlik şuurunun tetiklenmesinde önemli rol oynamıştır. Gerçek şu ki Azerbaycan bir sömürge bölgesi olduğu için kendi kaynakları üzerinde doğrudan ve tam tasarruf hakkına sahip değildi. Sonradan milli servet haline gelecek Bakü petroleri Rusya’nın gayri-Türk (Müslüman) tebaasına mensup servet sahiplerinin ve yabancı iş adamlarının daha da zenginleşmesine yol açmıştır. Bu gelişme Azerbaycan tüccarları, zenginleri ve iş adamlarının düşünce yapısında kimlik farkının belirginleşmesi açısından tetikleyici rol oynamış, onların millet (ümme) meselelerine ilgi göstermelerine neden olmuştur. Bu gelişme ilerleyen dönemde Türk (Müslüman) sermayesinin Azerbaycan’da okul, sanat, basın ve tiyatroya destek vermesine yol açmış, ilerleyen dönemde bağımsız cumhuriyetin milli ekonomik potansiyelinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Azerbaycan’da sanayinin yükselişi ve kapitalist ekonomik sistemin şekillenmesi toplumun aydınlanması ve ülkenin siyasi düşünce hayatının gelişmesi üzerinde olumlu etkilerini göstermiştir.

KAYNAKÇA

Açıkkaya, S. (2010). “Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulusal Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (28): 403-420.

Aliyev, I., & Mamed-zade, O. (2009) History of the Baku "Black Gold": Fate of the Communities and Formation of National Bourgeoisie, In: *The Baku Oil and Local Communities: A History*. (edited by Leila Alieva) Baku, Qanun, (pp. 35-154), p. 120-122).

Aras, O. N. (2003). Azerbaijan Ekonomisi ve Dönüşüm Süreci. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (19): 13-32.

Asker, A. (2015). Azerbaijan’da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri(19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başı). *Yeni Türkiye*, (53): 516-535.

Azərbaycan tarixi (XIX əsr), 4-cü cild tarixi, “Elm”, Bakı 2000.

Bagirov, S. (1996). Azerbaijani Oil:Glimpses Of A Long History. *Journal of International Affairs* , 1 (3):1-15.

Bahramov, J., & Hasanov, H. *The pivotal role of Azerbaijan oil and Baku*. Brothers Nobel <http://www.branobelhistory.com/themes/society/the-pivotal-role-of-azerbaijan-oil-and-baku/> (Erişim tarihi: 03.08.2020).

Institute, A. P. (2014). <https://www.api.org/~media/Files/Oil-and-Natural-Gas/Crude-Oil-Product-Markets/Crude-Oil-Primer/Understanding-Crude-Oil-and-Product-Markets-Primer-High.pdf> adresinden alındı (Erişim tarihi: 22.07.2020)

Kalaycı, İ. (2013). Kafdağı'nın Önündeki Ekonomi: Modernleşen Azerbaijan. *Avrasya Etüdleri*, 44 (2) 27-56.

Mirbabayev, M. (2008) *Azərbaycan neftinin qısa tarixi*, I cild, Bakı.

Seferov, R. (2005). Azerbaijan'da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* , (18): 285-297.

Kürkçüoğlu, E. (2005). V-XV. Yüzyıllarda Bakü Petrolleri ve Bölgenin Sosyo-Ekonomik Hayatına Etkileri, *TAED* (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı), (27): 247-256.